

FELSEFE TARİHİNDE ZAMAN DÜŞÜNCELERİ*

Cenker OKTAV
Yüksek Lisans Öğr., Yıldız Teknik Ü.
oktavcenker@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1517-8082>

Osman Caner TASLAMAN
Prof. Dr., Yıldız Teknik Ü.
ctaslaman@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0001-7978-2436>

Öz

Bu çalışma, zamanın ne'liği problemi üzerine felsefi bir sorgulama amacını taşımaktadır. Zamanın ne'liği meselesi, Antikçağdan günümüze kadar pek çok felsefeci tarafından incelenmiştir. Bu felsefeciler arasında yirminci yüzyıl felsefecilerinden John Ellis McTaggart'ın ortaya attığı "Zamanın Gerçekdışılığı Argümanı", sorgulamanın gidişatı açısından son derece önem teşkil etmiştir. Bu nedenle çalışmanın merkezi McTaggart'ın argümanının incelenmesine ayrılmış, diğer bölümlerde ise McTaggart öncesi ve McTaggart sonrasına ait düşünceler ele alınmıştır. Bu bağlamda çalışmanın ilk bölümünde McTaggart'a kadarki süreç içerisinde felsefe tarihinde geliştirilmiş zaman düşünceleri ele alınacaktır. Çalışmanın ikinci bölümü, McTaggart'ın "Zamanın Gerçekdışılığı Argümanı"nın incelenmesine ayrılmıştır. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise McTaggart sonrası geliştirilen zaman teorileri ve yirminci yüzyıl zaman felsefesinin tartışmaları ele alınacaktır. Sonuç niteliğindeki son bölüm ise felsefe tarihindeki zaman düşüncelerine ait genel değerlendirmeleri ve yazarın kişisel düşüncelerini içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Felsefe Tarihi, Zaman Felsefesi, Zaman, Zamanın Gerçekdışılığı, McTaggart, A serisi, B serisi.

TIME THOUGHT IN THE HISTORY OF PHILOSOPHY

Abstract

This study is aimed to philosophical inquiry into the problem of what is time. This question has been examined by philosophers from Ancient ages to the present. Among these philosophers, John Ellis McTaggart's argument of "The Unreality of Time" was great importance in course of the examination. For this reason, the center of the study is devoted to examination of McTaggart's argument, while pre- and post-McTaggart ideas were considered on the other sections. The first part of the study will focus on time thought as far as McTaggart. The second part of the study is devoted to an examination about McTaggart's "The Unreality of Time" argument. In the third part of the study, the time theories developed after McTaggart and the discussions of the twentieth-century philosophy of time will be discussed. And the last section contains general considerations of the philosophical history of time and the author's personal thoughts.

Keywords: History of Philosophy, Philosophy of Time, Time, Unreality Of Time, McTaggart, A series, B series.

Atıf: Oktav, Cenker ve Osman Caner Taslaman. "Felsefe Tarihinde Zaman Düşünceleri". *Kader* 15, sy. 3 (2017): 718-742.

* Bu çalışma yazarın "McTaggart'ın Zamanın Gerçekdışılığı Argümanının Zaman Felsefesi Bağlamında Değerlendirilmesi" (Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2017) konulu yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Giriş

Günlük hayatımızda pek çok kişi için zaman, kolay kavranabilen ve oldukça basit bir şekilde algılanabilen bir olgudur. Bu düşüncenin nedeni, her şeyin zaman içinde var olmasından kaynaklanmaktadır. Günlük deneyimlerimiz ile zaman arasında bir bağ kurmak için herhangi bir aracıya gerek yoktur. Dolayısıyla zamanı deneyimlemek, kendiliğinden yapılabilecek kadar basit bir olaydır. Bu durum çoğu kişinin zaman kavramına dair üzerinde düşünmemize gerek olmayacak kadar hakkında bilgi sahibi olduğumuz düşüncesine varmasına neden olmuştur. Ancak zamanın mahiyeti üzerine felsefi bir soruşturma yapmaya kalkan biri, ilkçağdan beri zaman üzerine düşünceler üreten felsefecilerden yirminci yüzyıl zaman felsefesine kadar gelen süreç içerisinde, felsefecilerin zamanın mahiyeti üzerine sorulan sorulara kesin bir cevap veremediklerini veya ortak bir bakış açısında birleşemediklerini gözlemleyecektir. Aynı şekilde bir bilim tarihi taraması yapıldığında da zamana dair yapılan saptamalardaki değişiklikler gözler önüne serilecektir. Ne olduğunu kesin olarak bildiğimizi söylediğimiz bu kavram üzerine yapılan tartışmalarda bu denli farklı görüşlere rastlanması, zamanın ne'liği üzerine tekrardan düşünmemiz gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Günümüzde, zamana dair konuların modern fiziğin çalışma alanı içerisinde incelenmesi gerektiğine dair yaygın bir görüş vardır. Her ne kadar özellikle yirminci yüzyıl fiziğindeki devrimsel gelişmeler ışığında zaman kavramı üzerine oldukça önemli düşünceler ortaya çıkmış olsa da genel olarak fizik, zamanın ne olduğuyula ilgilenmez. Fizik için zaman, "t" ile gösterilen ölçülebilir bir veridir. Fizik için zamanın tanımsız kalması bir sorun oluşturmaz, çünkü doğa olaylarının fiziksel olarak açıklanmasında "t" yeterlidir. Ancak felsefe için zamanın ontolojik boyutuna dair tartışmalar sürmektedir. Dolayısıyla zamanın ne olduğunu tam olarak anlayabilmek, esas olarak felsefi bir soruşturma yapmaktan geçer. Zaman kavramı disiplinler arası bir çalışma gerektirmekte ve her türlü bilim dalının verilerinden yararlanmayı gerektirmektedir. Ancak felsefe dışındaki disiplinler için zaman, dolaylı olarak bilinmesi yeterli görülebilir bir araçken, felsefe için ise mahiyet bakımından ne olduğunu aramaya çalıştığımız bir amaç halindedir. Çünkü felsefe için zaman gizemliliğini korumaktadır.

Bütün bunlar dikkate alındığında felsefe alanında zaman kavramı üzerine çalışmanın en önemli ve belki de cezbedici kısmı konunun gizemliliğidir. Düşüncelerinden vazgeçip başka bir düşünceye yönelme eğilimine çok fazla alışık olmadığımız birçok sistem filozofu dahil pek çok felsefeci, zaman üzerine düşünürken ya kararlarını değiştirmişler, ya eklemeler yapmışlar ya da zamanın bilinmeyeceğine dair söylemlerde bulunmuşlardır. Bu durum, zamanın henüz çözülmeyi bekleyen gizemlilikte bir kavram olduğunu ve bir felsefeci için bu kadar yanı başımızdayken bu kadar az şey bildiğimiz bu kavramı anlamının önemini ortaya koymaktadır. İnsanın kendi varlığını ve diğer tüm varlıkları anlayabilmesi için zamanın ne olduğunu kavrayabilmesi gerekmektedir. Günlük yaşantımızın temelini ve adeta başlangıç noktasını oluşturan zaman, yapacağımız tüm eylemlerden düşüneceğimiz tüm sorgulamalara kadar bizimle birlikte. Öyle ki eşyayı algılamamızın ve onun hakkında düşünmemizin tek yolu bunu zamanda

yapmaktır. Eğer ki zamanın ne olduğuna dair açık bir düşünceye ulaşamazsak, zaman ile ilişkimiz sayesinde kavradığımız somut ve soyut tüm varlıkların ne olduğuna dair bir yargıya ulaşmakta da kuşkuya düşeriz. Bu durum, zaman kavramı üzerine yapılacak bir felsefi sorgulamanın önemini açıkça ortaya koymaktadır.

Bu çalışma zamanın ontolojik boyutu üzerine yoğunlaşmaktadır. Zamanın mahiyeti üzerine düşünüldüğünde ortaya dört temel soru çıkmaktadır. Bu dört temel soruya verilecek yanıtlar, zaman üzerine yapılacak diğer bütün sorgulamalar açısından temel oluşturur. Bu sorulardan üçü, McTaggart'a kadarki süreç içerisinde felsefe tarihi içerisinde sorgulanmıştır. Çalışmanın bir sonraki bölümü olan 'McTaggart'a Kadarki Süreçte Felsefe Tarihinde Zaman Düşünceleri' başlıklı bölüm, bu üç soru üzerine yapılan sorgulamaları içermektedir. Bunlardan birincisi, zamanın öznel mi, yoksa nesnel mi olduğu sorusudur. İkincisi, zamanın mutlak mı yoksa ilişkisel mi olduğu sorusu iken üçüncü soru ise zamanın mutlak mı yoksa göreceli mi olduğu sorusudur. McTaggart'a kadarki süreç içerisinde felsefe tarihi içerisinde tartışılan bu soruların incelenmesinden sonra çalışmanın bir sonraki bölümünde ise dördüncü temel soru olan zamanın kipli mi yoksa kipsiz mi olduğu sorusunu içeren 'McTaggart'ın Zamanın Gerçekdışılığı Argümanı' ele alınacaktır. Çalışmanın son bölümü olan 'McTaggart Sonrası Zaman Teorileri ve 20. Yüzyıl Zaman Felsefesi Tartışmaları' başlığı altında ise McTaggart sonrası döneme ışık tutularak, McTaggart'ın Zaman Felsefesinin oluşumuna etkisi, Zaman Felsefesi başlığı altında sistemleştirilen akımlar ve Zaman Felsefesi konuları içerisindeki tartışmalar incelenecektir.

Çalışmada McTaggart öncesi, McTaggart'ın argümanı ve McTaggart'ın sorası şeklinde üçlü bir dönemsel incelemeye gidilmiştir. Bunun sebebi McTaggart'ın argümanının zamana dair felsefi yaklaşımlar arasında çok önemli bir kırılma noktası oluşturmasıdır. Ancak bu üç dönemi birbirlerinden tamamen ayrı ve kopuk dönemler olarak görmemek adına da McTaggart'ın argümanının hem kendisinden önceki felsefe tarihi ile hem de kendisinden sonraki Zaman Felsefesi ile bağlantısı saptanmaya çalışılacak ve dönemler arasında düşünsel bir köprü kurulmaya çalışılacaktır.

1. McTaggart'a Kadarki Süreçte Felsefe Tarihinde Zaman Düşünceleri

Felsefe tarihinde zaman düşüncelerini üç başlık altında ele aldığımız bu çalışmanın ilk başlığı, ilkçağdan yirminci yüzyılın başlarına kadar uzanan çok geniş kapsamlı bir dönemi içermektedir. Bu dönemi de kendi içerisinde üç ayrı dönemde incelemek mümkündür. Bu dönemler sırasıyla Aristo fiziği dönemi zaman düşünceleri, Newton fiziği dönemi zaman düşünceleri ve Einstein fiziği dönemi zaman düşünceleri olarak sınıflandırılabilir. Bu şekilde bir sınıflandırmaya gidilmesinin en önemli nedeni, üç temel evren anlayışının ve aynı doğrultuda da üç temel zaman anlayışının insanlık tarihinde etkili olmasıdır. Bu üç dönemin zaman anlayışının birbirlerinden en temel ayrımları ise, zaman kavramı ile hareket kavramı arasındaki, ontolojik olarak doğanın incelenmesi bakımından önceliğin

hangisinde olduğuna yönelik farklılıktır. Yani zamanın mı harekete bağımlı olduğu yoksa hareketin mi zamana bağımlı olduğu sorusuna bu üç dönemde de farklı karşılıklar verilmiştir.

Aristo fiziği merkezli zaman düşüncelerine göre doğa, özünde bir hareket ilkesidir. Dolayısıyla yer, zaman ve boşluk hareketin gerektirdiği şeylerdir.¹ Bu düşünce sisteminde hareket zamandan daha öncül bir kavram olarak görülmüştür. Aristo fiziğinin temel bir özelliği olarak bu öncelleme, zamanın aynı zamanda nesnel olduğunun kabul edilmesi anlamına gelmektedir. Hareket ile birlikte var olabilen bir zaman tanımı, ontolojik açıdan önce hareketin sonra zamanın geldiği ve hareketin, nesnenin olmadığı bir koşulda zamanın da var olamayacağı anlamına gelmektedir.

Aristo fiziği dönemi nesnel zaman anlayışının en önemli temsilcisi Aristoteles'tir. Aristoteles zamanı 'nun' dediği an kavramına indirgemiş ve zamanın ölçütünü iki an arasında meydana gelen hareket olarak nitelendirmiştir.² Bu noktada Aristoteles'in ulaştığı zaman tanımı ise 'öncesine ve sonrasına göre hareketin sayısı' şeklindedir.³ Zamanı, hareket halinde olan varlıkların birbirleriyle kurdukları öncelik ve sonralık ilişkisi olarak gören Aristoteles için hareket etme potansiyeli olan her varlık için zaman söz konusudur. Dolayısıyla zaman için gerekli olan tek şey harekettir.

Aristoteles'in nesnel zaman anlayışı, kendisinden Galileo ve Newton'a kadarki iki bin yıla yakın süren süreç içerisinde hakim görüş olarak kalmayı başarmıştır. Batı felsefesinin çok büyük bir kısmının yanı sıra Kindi, Farabi, İbn Sina ve İbn Rüşd gibi İslam felsefecileri de dahil olmak üzere kendisinden sonra gelen felsefecilerin büyük çoğunluğu Aristo fiziği ve Aristo fiziğinin oluşturduğu nesnel zaman anlayışını büyük oranda benimsemişlerdir. Öte yandan dönem içerisinde bu nesnel zaman anlayışına karşı geliştirilmiş zaman anlayışları da mevcuttur. Bunlar içerisinde en önemlisi Augustinus'un öznel zaman anlayışı olup dönem içerisindeki zamanın öznel mi yoksa nesnel mi olduğu tartışmasına yön vermesi bakımından son derece önem teşkil etmektedir.

Augustinus zamanın harekete bağımlı olduğunu reddederek evrende hiçbir hareketin olmadığı bir durumda bile zihnimizdeki zamanın varlığını koruyacağını söylemiştir. Ona göre hareket ile bu hareketin zihindeki ölçüsü olan zaman birbirlerinden ayrı varlıklardır. Fiziksel öğeler ile hiçbir şekilde varlığı ispat edilemeyen zaman kavramı, idrak etme, hatırlama ve beklenti şeklinde insan zihninde yer kaplamaktadır. Bu bağlamda Augustinus fiziksel zamanın gerçek olmadığını, gerçek olanın fiziksel olayların zihnimizde bıraktığı izlenim olan öznel zaman olduğu sonucuna varmıştır.⁴

¹ David Ross, *Aristoteles*, trc. İ. Oktay Anar (İstanbul: Kocabalacı Yayınları, 2011), 136.

² Aristoteles, *Fizik 4*, haz. H. Tezgör, T. Armaner, trc. Saffet Babür (İstanbul: YKY,1997), 185.

³ Aristoteles, *Fizik 4*, 191.

⁴ Augustinus, *İtiraflar*, trc. Dominik Pamir (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007), 265-291.

Öznel zaman anlayışı, Augustinus'tan bu yana nesnel zaman anlayışına karşı getirilen en büyük itiraz olarak varlığını sürdürmektedir. Dönemin ilerleyen yıllarında İslam filozofu Ebu'l Berekat el Bağdadi tarafından da benimsenerek İslam felsefesindeki Aristocu geleneğe karşı getirilen itirazların merkezinde yer almıştır. Bu bağlamda Newton fiziğine kadar felsefe tarihindeki zaman düşüncelerinin zamanın öznel mi yoksa nesnel mi olduğu sorusuna verdikleri yanıtlar, filozofların zamana dair düşüncelerinde merkezi rol oynamıştır. Öznel zaman ile nesnel zaman ayrımının temelinde ise, zamanın yapısının parçalı veya bütüncül olarak düşünülmesi yatmaktadır. Zamanın yapısının parçalı görülmesi nesnel zaman anlayışına yönelmesine yol açarken, zamanın yapısına bütüncül bir yaklaşımda bulunulması ise öznel zaman anlayışının benimsenmesine neden olmuştur. Özetle Aristo fiziği dönemi zaman düşünceleri, zamanın nesnel mi olduğu, yoksa öznel mi olduğu sorusundan yola çıkarak, zamanın yapısının parçalı mı yoksa bütüncül mü olduğu, zamanın harekete gereksinim duyup duymadığı tartışmaları üzerinden ilerlemiş ve bu sorulara verdikleri yanıtlara göre felsefeciler, çeşitli zaman anlayışlarına sahip olmuşlardır.

Felsefe tarihindeki zaman düşünceleri içerisindeki ikinci dönem, Newton fiziğinin hakim olduğu dönemdir. Aristo fiziğinden Newton fiziğine geçiş ile oluşan yeni evren anlayışı ile birlikte zamana dair saptamalarda da derin farklılıklara gidilmiştir. Aristo fiziğinin kabul ettiği zamanın harekete bağlı olduğu tespiti, yerini hareketin zamana bağlı olduğu tespitine bırakmıştır. Dolayısıyla bu düşüncede zaman, hareketten daha temel ve öncül bir kavramdır. Zamana dair bu yeni yaklaşımın en önemli sebebi, Newton fiziğinin getirdiği mutlak zaman anlayışındır.

Mutlak zaman anlayışı, zamanın her türlü hareketten ve evrendeki tüm varlıklardan bağımsız olarak kendi başına bir varlık teşkil ettiğini savunur. Bu bağlamda mutlak zaman anlayışı, nesnel zaman anlayışının savunduğu zamanın hareket, değişim gibi fiziksel öğelere bağlı olduğu görüşünü reddettiği gibi öznel zaman anlayışının savunduğu zamanın insan düşüncesine bağlı olduğu görüşünü de reddeder. Mutlak zaman anlayışının ilk savunucularından Gassendi, nasıl ki mekanın varlığını insan düşüncesinden bağımsız olarak kabul ediyorsak, aynı şeyi zaman için de yapmamız gerektiğini söylemiştir. Öte yandan varlıkların nerede olduklarının muhatabı mekan ise, varlıkların ne zamanda olduklarının muhatabının zaman olması gerektiğini belirterek de zamanın mekandan da ayrı bir varlığa sahip olduğunu düşünmüştür. Bu bağlamda zaman, fiziksel veya zihinsel hiçbir varlığın etkisi altında kalmadan varlığını sürdüren bir varlıktır.⁵

Isaac Newton, zamana dair yaptığı tespitler ile Einstein'e kadar gelen iki yüz küsür yıllık süreç içerisinde mutlak zaman anlayışının en yaygın görüş haline gelmesine neden olmuştur. Newton zamanın insan ölçümü ve hissiyatından tamamen bağımsız, doğası gereği eşyayla ilişkiye girmeyen, matematiksel bir sistemi olan bir ontolojisinin olduğunu söylemiştir.⁶ Dönemin diğer filozoflarından Rene Descartes

⁵ Saul Fisher, *Pierre Gassendi's Philosophy and Science* (Leiden Boston: Brill, 2005), 215.

⁶ Philip Turetzky, "Mutlak ve İdeal Zaman", trc. N.Yılmaz, *Teori ve Politika*, sy.14, (1999): 2.

ve John Locke gibi isimler de mutlak zaman anlayışını kendi düşünce sistemlerinde kullanmışlar ve zamanın ne ölçtüğümüz gibi, ne de hissettiğimiz gibi olduğunu, başlı başına bir varlık olarak bulunmasının yanı sıra mekan ile birlikte diğer tüm varlıkların var olmasını sağlayan bir yapıda olduğunu kabul etmişlerdir. Bu yaygın kabulün karşısında ise dönemin diğer filozofları olan Leibniz, Spinoza, Hume ve Berkeley gibi isimlerin ortaya attıkları ilişkisel zaman anlayışı bulunur.

İlişkisel zaman anlayışı, zaman ve mekanın birer varlık olmadıklarını, madde ile aramızdaki bağlantıyı sağlayan ilişkiler topluluğu olduklarını savunur. Bu görüşün en önemli temsilcisi olan Leibniz'e göre zaman, iki olay arasındaki zamansal ilişki, uzay ise iki olay arasındaki mekansal ilişkidir.⁷ Dolayısıyla zaman ve uzayın varlığı, her zaman en az iki olaya bağlı olduğu için Newton'un savunduğu gibi mutlak olamaz. Aynı şekilde Spinoza, zamanın öze değil varoluşa ait bir şey olduğunu söyleyerek bir çemberin veya bir üçgenin özünün, şu anda, Adem'in yaratıldığı zamana kıyasla daha uzun süre var olmuş olduğunun söylenemeyeceğini düşünmüştür.⁸ Görünen ve dokunulabilen somut nesnelerin düzeninden mekan kavramına ulaştığımız gibi, izlenimlerin ve tasavvurların peş peşe gelmesinden zaman kavramına ulaştığımızı söyleyen David Hume da zamanın hem bilinçte hem de olgular dünyasında karşılığı olan ilişkisel bir kavram olduğu sonucuna varmıştır.⁹ Mutlak zaman anlayışına karşı geliştirilen bütün bu düşünceler, kendi dönemlerinde arka planda kalmalarına rağmen özellikle Einstein fiziğinin yeni tespitleri ile yeniden gün yüzüne çıkmış ve çağımızda yorumlanmıştır.

20. yüzyılın başına kadar geliştirilen zaman düşünceleri arasında hiçbir düşünce, zamanın izafi olabileceği ile ilgili en ufak bir şüpheye dahi varmamıştır. Einstein'a kadarki düşüncelerin hepsinde zamanın herkes için aynı olduğuna dair kuşku duyulmaz bir kabul söz konusudur. Aristoteles'in zamanı harekete bağlı olsa da bu hareket mutlak bir uzayın içerisinde var olan ve herkes için aynı sonuçları doğuran bir harekettir. Benzer şekilde Leibniz'in zamanı da ilişkisel olmasına karşın zamanın ilişki halinde olduğu tüm ögeler evrensel bir düzen içerisinde herkes için ortak sonuçlar doğuracak yapıdadır. Ancak zamanın izafiliğini ortaya koyan Einstein için zaman, hareket eden kişiye göre hızlanan veya yavaşlayan bir yapıdadır. Fiziksel olarak 'Zamanın hızlı geçmesi' meselesi, ilk kez İzafiyet teorisi ile ortaya atılmıştır.

Einstein fiziği, kütle çekimi ve hızın artmasıyla zamanın yavaşladığını tespit etmiştir. Bu tespitten doğan izafi zaman anlayışı, zamanın herkes için farklı işleyen bir yapıda olduğunu, bizim yapıp ettiklerimizle zamanın değişime uğradığı sonucuna varmıştır. Bu bağlamda zaman kavramı yerine 'uzay zamanı' (space time) kavramını getiren Einstein, birbirlerinden bağımsız olarak üç boyutlu uzay

⁷ G. W. Leibniz, *Metafizik Üzerine Konuşma*, trc. Afşar Timuçin (İstanbul: Bulut Yayınları, 2010), 68.

⁸ Spinoza, *Descartes Felsefesinin İlkeleri ve Metafizik Düşünceler*, trc. Coşkun Şenkaya (İstanbul: Dost Yayıncılık, 2014), 190.

⁹ David Hume, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, trc. Ergün Baylan (İstanbul: Bilgesu Yayıncılık, 2009), 28.

ve lineer bir zaman gibi ayrı ayrıkların olmadığını, zamanı da uzaydaki bütün koordinatlar gibi bir koordinat olarak düşünmemiz gerektiğini söylemiştir. Böylece Aristo fiziğinin hareketi zamana öncelenmesi de, Newton fiziğinin zamanı harekete öncelenmesi de yanlışlanarak, hareket ve zamanın birlikte oluşturdukları bir sistem tespit edilmiştir. Uzaydaki bütün boyutları düşündüğümüzde sol-sağ (x), ileri-geri (y) ve aşağı yukarı (z) ya da en, boy ve yükseklik olarak üç boyutu belirlemektediriz. Zamanın da t olarak bütün bu x, y, z koordinatlarından bir dördüncüsü olduğunu söyleyen Einstein için eni boydan ayırmak ne kadar anlamsızsa, zamanı mekandan ayırmak da o kadar anlamsızdır. Zaman ile mekan arasında ayrılmaz bir bağ vardır, zamansız bir mekan olmadığı gibi, mekansız bir zaman da söz konusu olamaz. Bu konuda insan zihninin farklı bir algılama içerisinde olmasını ise Einstein, bir yanlısıma olarak görmüştür. Bizim zamana dair bugüne kadarki ve belki de bundan sonra da değişmeyecek olan algımız, Einstein'a göre zihnimizin bir yanlısamasıdır. Bizim zaman algımız, zamanın olayların gerçekleşmesini mümkün kılan ancak kendisinin herhangi bir gerçekleşme faaliyetinde bulunmadığı şeklindedir. Yani evrende bir şeyler olmaktadır ve bu olaylar bir "zaman" da olmaktadır. Ancak zamanın kendisinin katıldığı herhangi bir "oluş" söz konusu değildir. İzafiyet Teorisine göre ise zaman da bizzat oluşun içindedir. Bu yüzden oluşu mümkün kılan ayrı bir zaman kavramı yerine oluşun içinde olan bir uzay zamanı kavramı getirilmiştir.

İzafi zaman anlayışının yirminci yüzyıl felsefesine en büyük etkisi, zaman kavramının tek başına değil, bir başka kavramla birlikte ele alınarak yeni bir kavram elde etmek gerektiğine dair yeni fikirdir. Newton fiziğindeki mutlak ve kendi başına olan bir zamanın kabulü ile bu tarz bir girişime gitmek mümkün görünmemektedir. Ancak Einstein'ın zamanın mutlak ve değişmez olmadığına dair bulguları, sadece fiziksel anlamda bir zaman yerine 'uzay zamanı'nın kabulü olarak yansımamıştır; düşünsel anlamda da zamanın başka bir varlık ile iç içe olma ihtimali üzerine felsefecilerin kafa yormasına vesile olmuştur. Nitekim 'uzay zamanı'nın zihinsel ifadesine benzer bir 'işsel zaman bilinci' tanımı ile Husserl, bilinci zamanla birlikte, zamanı da bilinçle birlikte ele almıştır. Husserl'a göre bilinç ve zaman, birbirlerine muhtaç olarak ve başka hiçbir şeye muhtaç olmayarak var olurlar. Bu bağlamda Husserl 'işsel zaman bilinci' kavramını ortaya atmıştır.¹⁰ Benzer şekilde Heidegger de 'varoluş' kavramı ile varlığı zamanla birlikte, zamanı da varlıkla birlikte ele almıştır. Bu bağlamda dönemin tüm düşünürleri için mutlak zaman anlayışından uzaklaşıldığı ve zamanın bilinçten bilince, varlıktan varlığa veya başka bir vasıta ile, bir şekilde izafi olduğu görüşünün hakim olduğunu söylemek mümkündür.

2. McTaggart'ın Zamanın Gerçekdışılığı Argümanı

McTaggart'a kadarki süreçte Aristo fiziği, Newton fiziği ve Einstein fiziği dönemlerinde zamanın mahiyeti üzerine sorulan üç temel sorudan sora incelenmesi gereken dördüncü soru, zamanın kipli ve dinamik mi, yoksa kipsiz ve statik mi olduğu sorusudur. Bu soru felsefe tarihinin başından itibaren

¹⁰ Edmund Husserl, "İşsel Zaman Bilinci", trc. D. Şahiner, *Cogito*, sy 11, (1997): 18.

düşünürlerin fikirlerinde yer edinmiş olsa da ilk kez sistematik olarak McTaggart tarafından ele alınmıştır. McTaggart, eğer zaman var ise, zamanın nasıl bir gerçeklik yapısında olabileceğine dair yaptığı araştırma sonucunda iki temel ihtimal olduğunu söylemiştir. Bu ihtimallerden biri zamandaki herhangi bir olayın ya geçmişte, ya şimdide ya da gelecekte bulunuyor olması ve zamanın geçmiş, şimdi ve gelecek olarak üç dilime ait bir ontolojik yapıda olmasıdır. Zamanın böyle bir gerçekliğinin olma ihtimaline McTaggart, zamanın A serisi adını vermiştir. Bu seri, zamanın kipli ve dinamik yapısını kabul eder ve zamandaki kipleri dilsel bir kullanım değil, ontolojik bir gerçeklik olarak görür.

McTaggart'ın eğer zaman var ise nasıl bir gerçeklik yapısında olabileceğine dair yaptığı araştırma sonucunda ulaştığı ikinci ihtimal, herhangi bir olayın başka bir olaydan ya önce olduğu ya da sonra olduğu ve bu bağlamda zamanın önce ve sonra ile ilişkili bir ontolojisinin olma ihtimalidir. Zamanın bu şekilde bir gerçeklikte olma ihtimaline McTaggart, zamanın B serisi adını vermiştir. Zamanı kipsiz ve statik bir yapıda gören bu seri için kullandığımız kipler dilin bir ürünü, hissettiğimiz zamanın akma özelliği ise psikolojimizin bir ürünü olup gerçeklik ile ilişkileri yoktur. Gerçeklik ile ilişkisi olan ise statik, kipsiz ve bütün olayları önce olan olaylar, sonra olan olaylar veya eşzamanlı olan olaylar olarak içerisinde barındıran yapıdaki bir zamandır.

McTaggart'a kadarki felsefe tarihinde felsefecilerin bir kısmı, zamanın kipli mi yoksa kipsiz mi olduğu sorusuna yorumda bulunmuşlardır. Aristo fiziği döneminde Augustinus'un zamanı öznel ve kipli, Kindi ve Farabi'nin nesnel ve kipli, Aristoteles, İbn Sina ve İbn Rüşd'ün nesnel ve kipsiz, Plotinus ve Bağdadi'nin ise öznel ve kipsiz düşündüklerini söylemek mümkündür. Newton fiziği dönemine gelindiğinde Descartes ve Hegel zamanı mutlak ve kipli görürken, Leibniz ve Spinoza ilişkisel ve kipli, Newton Locke ve Kant ise mutlak ve kipsiz görmüşlerdir. Einstein fiziği döneminde ise Bergson, Husserl ve Heidegger'in zaman kavramlarının A serisine, Einstein'ın uzay zamanının ise B serisine yakın olduğu söylenebilir. Buna karşın felsefe tarihinde hangi felsefecinin A serisine, hangi felsefecinin B serisine yakın görüşler sarf ettiğine dair görüş bildirmek aslında her türlü yoruma ve eleştiriye açık bir uğraştır. Bu bağlamda burada yapılan sınıflandırmalar da yoruma bağlı olup kişisel değerlendirmelerimizle oluşturulmuştur. Zira McTaggart'a kadar aslında bu tarz bir sınıflandırma yapılmamıştır. McTaggart'ın özgünlüğü de buradadır. McTaggart'ın A serisi ve B serisi, yeni bir düşünce olmamasına rağmen bu iki seriyi birden inceleyerek zamanın bunlar dışında bir gerçekliğinin olamayacağına dair yaptığı tespit ve zamana dair bu tür bir sınıflandırma ilk kez McTaggart tarafından yapılmıştır. Bu bağlamda çalışmanın bu bölümü, McTaggart'ın bu sınıflandırmayı yaptığı argümanının incelenmesine ayrılmıştır.

2.1. Birinci Önerme: Zaman Ancak Değişim İle Mümkündür

McTaggart'ın zamanın gerçektışılığı argümanını doğru tahlil edebilmek için, onun genel ontolojisindeki gerçek ve gerçek dışı kavramlarını anlamak gerekmektedir. McTaggart'a göre, bir kavramın gerçek olarak nitelendirilmesi, o kavramın kendi

varlığı içerisinde çelişki barındırmamasına bağlıdır. Yani ontolojik bir kavram kendi varlığı içerisinde çelişki barındırıyorsa, o kavram gerçek değildir, gerçektir. Buradan McTaggart'ın gerçeklik ile varlık kavramlarını aynı anlamda kullandığını çıkartmaktayız. Ona göre bir şeyin var olabilmesi, gerçekliğe uygulanabilmesine bağlıdır. Yani McTaggart için var olan her şey gerçek, gerçek olan her şey de vardır. Burada McTaggart'ın, gerçeklik ile ilgili ontolojik bir tespitten çok kavramsal bir tespitte bulunduğunu söylemek mümkündür. Çünkü McTaggart için bir kavramın gerçeklikten pay alabilmesinin koşulu, o kavramın kendi içerisinde tutarlı olması gerekmektedir. Bu da ontolojik bir tespitten çok kavramsal ve analitik bir söylemdir.

Bir kavramın gerçeklikten pay alabilmesinin koşulu olarak o kavramın kendi varlığı içerisinde tutarlı olması gerektiğini ortaya koyduktan sonra McTaggart, zaman kavramının gerçek olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceği üzerine yoğunlaşmıştır. Bunun için zaman kavramının var olabilmesi için gereksinim duyduğu başka bir kavram olup olmadığı sorusu sorulmalıdır. McTaggart için böyle bir kavram vardır. Ona göre zaman, ancak değişimin varlığı ile mümkün olabilmekte, değişimin ortadan kaldırılacağı bir durumda zamanın var olabilmesi imkansız hale gelmektedir. Bu bağlamda McTaggart'ın argümanını kurarken temele oturttuğu ilk önermesi, zamanın ancak ve ancak değişim ile mümkün olabileceği, değişim yoksa zamanın var olamayacağı önermesidir.¹¹

McTaggart'a göre herhangi bir nesnenin değiştiğinin söylemi, ancak o nesnenin çevresindeki diğer nesnelerin değişimi ile doğru bir söylem haline gelebilir. Değişen hiçbir şeyin olmadığı bir evren düşündüğümüzde McTaggart, bunun zamansız bir evren olacağını, hiçbir nesnenin zamana dair hiçbir şey barındıramayacağını öne sürmüştür. Fiziksel dünyaya ait bağıl hareket ve İzafiyet teorisinin getirdiği göreceli değişim kavramları, McTaggart'ın bu bakış açısını doğrulamaktadır. Dolayısıyla fiziki dünyada zamanın değişime indirgenmesi veya değişim ve zaman kavramlarının beraber kullanılması, karşıtlarına rağmen çağımızın yaygın kabulüdür. Ancak değişim olmadığında bilinçli bir varlığın zamana ait bir şey barındırıp barındıramayacağı sorusu, üzerinde durulması gereken bir tartışma konusudur. McTaggart, değişen hiçbir şeyin olmadığı bir yaşantıda, bilinçli varlıkların düşüncelerinin de zamana ait hiçbir şey barındıramayacağını söylemiştir. McTaggart'ın bu konu üzerinde herhangi bir açıklama gereksinimi duymamasının nedeni, zamanı nesnel olarak görmesidir. Zamanı nesnel olarak gördükten sonra McTaggart, insan bilincindeki zamanın ürününü de fiziki dünyadaki zaman olarak görmüş, fiziki dünyadaki zamanı değişime bağlı kabul ettiği için de, bilincin zamanını da değişime bağlı olarak kabul etmiştir. Böylece McTaggart, zamanın ancak değişim ile mümkün olduğu önermesini evrensel bir kabul olarak nitelendirmiş ve argümanının sistematliğini bu önerme üzerine oturtmuştur.

¹¹ John Ellis McTaggart, "The Unreality Of Time" , *Mind New Series*, sy 17 (1908): 458. John Ellis McTaggart, *The Nature Of Existence* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), 11.

2.2. İkinci Önerme: Değişim ve Zaman Ancak A Serisi İle Mümkündür

Zamanın var olabilmesi için değişimin zorunlu olduğunu kabul ettikten sonra McTaggart, şu soruyu sorar: Zaman var ise nasıl bir gerçeklik yapısı içerisindedir? Bu soru ile McTaggart, A serisi ve B serisi olmak üzere olası iki temel zaman gerçekliğinden bahsetmektedir. Zaman var ise ya A serisi ile, ya da B serisi ile mümkündür. Bunların dışında bir zaman gerçekliğinden söz etmek mümkün değildir. Bu noktada McTaggart, zamanın hangi seri ile mümkün olduğu sorusuna verdiği yanıtı, ikinci önermesi olarak kabul edecektir.

McTaggart'a göre eğer B serisi gerçekse, o halde zaman, bizim deneyimlediğimizden çok farklı bir yapıdadır. Geçmiş, şimdi ve gelecek olarak algıladıklarımızın zamanın mahiyeti açısından herhangi bir karşılığı olmadığı gibi, olayları deneyimlemekte olduğumuz 'şu an' perspektifi de zamanın bize göre olan ve kısmi bir alanı durumundadır. Zamanın böyle bir yapıda olup olmadığının yanıtı, McTaggart için B serisinin tutarlı bir yapı oluşturup oluşturamadığında yatmaktadır. Böyle bir incelemeye girdiğinde McTaggart, B serisini son derece tutarlı görmüş ve B serisinin zamanı tam anlamıyla kapsayıcı yapısından son derece etkilenmiştir. B serisi içerisindeki bir M olayı eğer N'den önce gerçekleşmiş ise, tarihin hangi perspektifinden bakılırsa bakılsın, M N'den öncedir veya N M'den sonradır.¹² Sokrates'in ölümü, McTaggart'ın doğumundan öncedir veya McTaggart'ın doğumu Sokrates'in ölümünden sonradır. Bu bağlamda McTaggart, B serisini matematiğe benzetmiştir ve sayılar arasındaki tutarlı düzende olduğu gibi, B serisinin önce ve sonra diziliminde de tutarlı bir düzen görmüştür. Nasıl ki 17 sayısını 21 ve 26 sayılarının arasına koyamıyorsak, B serisindeki tutarlı dizilimi de hiçbir şekilde bozamayız.¹³

B serisinin zaman kavramını kavramsal olarak nitelendirmeye uygun olduğunun tespitinden sonra, McTaggart'ın argümanının sistematiği içerisinde zamanın gerçekliğinin B serisi ile mümkün olduğunun kabulü için tek bir şart gerekmektedir. O şart, değişimin B serisi ile mümkün olabilme şartıdır. McTaggart, B serisinin, argümanın birinci önermesi olan "Zaman Ancak Değişim İle Mümkündür" önermesi ile ilişkisini test etmek istemiştir. Bu şart sağlanabilirse argümanın iki önermesi, 'Zaman ancak değişim ile mümkündür' ve 'Değişim B serisi ile mümkündür' olarak 'Zaman B serisi ile mümkündür' sonucuna varılacaktır. Yani zaman ancak değişim ile mümkün oluyorken değişim de B serisi ile mümkün oluyorsa; zamanın da B serisi ile mümkün olabileceği kabul edilir ve B serisi zamanın gerçek yapısı olarak nitelendirilebilir.

McTaggart'ın değişimden ne anladığının tespiti, ikinci önermenin doğru tahlil edilebilmesi için en temel şarttır. McTaggart, değişimi, bir olayın başka bir olaya dönüşmesi veya bir olayın bitip başka bir olayın başlaması olarak algılamaktadır. Dolayısıyla değişim, başlangıç ve son kavramlarını içerisinde barındırır. Bu

¹² McTaggart, "The Unreality Of Time", 457.

¹³ McTaggart, "The Unreality Of Time", 462.

noktadan sonra B serisi ile değişimi açıklamak mümkün değildir. Çünkü B serisinde başlangıç ve son kavramlarına yer yoktur. Başlangıç ve son kavramları ancak kipli bir A serisi ile anlamlıdır. Çünkü son kavramı geçmişin kabulü ile, başlangıç kavramı ise geleceğin kabulü ile mümkün olabilmektedir. Bir olayın sona erip diğer bir olayın başlaması için zamanın kipli yapısı kabul edilebilir. Bir olayın sona ermesi, A serisindeki geçmiş zamanın artık var olmadığını kabulü ile mümkündür. Başka türlü herhangi bir olayın sona ermesi mümkün değildir. Statik bir anlayışta olayların hiçbiri sona ermemekte, neyse o olarak kalmaktadır. Aynı şekilde bir olayın başlaması da, A serisindeki gelecek zamanın şimdiye dönüşmesi ile mümkündür. B serisinin yapısında ise herhangi bir zaman diliminin henüz var olmadığı ve ileride varlığa geleceği veya herhangi bir zaman diliminin eskiden var olduğu ve artık var olmadığı gibi bir yapı mevcut değildir. B serisinde bir olay, her daim bir olay olmuştur ve hiçbir şekilde bir olay olmaya başlayamaz ve bir olay olmayı da durduramaz.¹⁴

McTaggart'a göre bir olayın başka bir olaya dönüşürken kendi olaylığını durdurması gerekmektedir. Yani bir M olayının başka bir N olayına dönüştüğünü söyleyebilmemiz için M'nin sona ermesi, N'nin başlaması ve böylece M'nin N olması gerekmektedir. McTaggart'ın ifadesiyle bir şeyin diğer bir şeyden önce veya sonra olduğunun söylenebilmesi için belirli bir zamanda (anda) bir olayın bitip diğer bir olayın başladığını söyleyebilmemiz gerekir.¹⁵ B serisinde bir olayın kendisi olmaya başlaması veya kendisi olmayı durdurması gibi durumlar söz konusu olmadığına göre varılan sonuç, değişimin B serisi ile mümkün olamayacağıdır. Zamanın ancak değişim ile mümkün olduğu ilk önerme dikkate alınırsa, B serisinin zamanın gerçekliğini sağlamadığı sonucu da ortaya çıkmış olacaktır.

Zamanın mümkün olabilmesi için değişimin mümkün olduğunun kabulünün ardından değişimin B serisi ile mümkün olmadığını tespiti ile birlikte, zamanın gerçekliğini ortaya koyabilmek için geriye tek bir alternatif kalmıştır. O da A serisinin değişimi açıklaması ve kendi içerisinde tutarlı olmasıdır. Her ne kadar kendi içerisinde tutarlı olsa da öncelik ve sonralığın değişimi açıklamada yetersiz kaldığını düşünen McTaggart, eğer kendi içerisinde tutarlı ve değişimi açıklayabilen bir A serisinin varlığından bahsedebilirsek, ancak o durumda zamanın gerçekliğinden bahsedebileceğimiz sonucuna varmıştır.

A serisinin gerçekliğinin mümkün olup olmadığı sorgulamasına McTaggart, değişimin A serisi ile mümkün olup olmadığı sorusu ile başlamıştır. McTaggart'ın değişimden ne anladığı üzerine yaptığımız analizden de anlaşılacağı üzere, McTaggart için değişimin A serisi ile mümkün olduğunu kabul etmek hiç de zor değildir. McTaggart'ın değişim tanımı zamanın dinamik yapısını ifade eder ki A serisi de zaten zamanın dinamik yapısını açıklamaktadır. McTaggart, A Serisinin değişim ile mümkün olduğunu şu örnek üzerinden anlatmıştır: "Zamandaki bir olay, uzak gelecek olarak başlar, her geçen an yakın geleceğe döner. Bir an gelir ve

¹⁴ McTaggart, "The Unreality Of Time", 459.

¹⁵ McTaggart, "The Unreality Of Time", 460.

şimdi olur, ardından ise geçmiş ve uzak geçmiş olarak devam eder. Her geçen an ise daha da uzak geçmiş olarak değişmeye devam eder ve zaman var olduğu sürece bu değişim durmaksızın devam eder.”¹⁶

Böylece McTaggart; geçmiş, şimdi ve gelecek ayrımının gerçekliğinin reddedilmesinin, değişimin varlığını da reddetmek anlamına geldiği sonucuna ulaşmıştır. Dolayısıyla değişim ancak A serisi ile mümkündür. Zamanın da değişim ile mümkün olduğu bu bakış açısının vardığı sonuç, zamanın ancak A serisi ile mümkün olduğudur.¹⁷ Böylece McTaggart, argümanının ikinci önermesini de ortaya koymuş olup, sistematığın oluşturulması için geriye tek bir önerme kalmıştır. O önerme ya A serisinin varlığını kabul edip zamanın gerçekliğini ortaya koymak olacaktır; ya da A serisinin gerçek olmadığını kabul edip zamanın gerçekdışı olduğunu ortaya koymak olacaktır. Bu seçimi belirleyecek olan ise A serisinin kendi içerisinde tutarlı olup olmadığı sorusudur. Bu sorunun inceleneceği üçüncü önermenin incelenmesi ile argümanın sistematığı ortaya konmuş olacaktır.

2.3 Üçüncü Önerme ve Sonuç: A Serisi Çelişkilidir O Halde Zaman Gerçekdışıdır

A serisinin mümkünlüğü sorgulamasında McTaggart, iki ihtimal üzerine yoğunlaşmıştır. Birincisi A serisinin kiplerinin var olanlar olarak kabul edilmesi, yani McTaggart’ın söylemiyle geçmiş, şimdi ve geleceğin zamana ait nitelikler olarak kabul edilmesi; ikincisi ise A serisinin kiplerinin var olanlar değil, var olanlara ait bağıntılar olarak kabul edilmesidir. Bu iki ihtimali ayrı ayrı inceleyen McTaggart, bu iki ihtimalden herhangi birinin A serisi içerisinde tutarlı gözükmesi halinde, A serisinin gerçekliğini kabul edecektir.

Geçmiş, şimdi ve geleceğin var olanlar olarak ya da zamana ait nitelikler olarak kabul edilmesi, zaman kiplerinin sadece olaylara ait birer sıfat veya nitelendirme olmaktan çok daha fazlasını ifade ettiğinin kabul edilmesi anlamına gelmektedir. Bu durumda bir olayın geçmiş olması, bu olayın temel karakteristiği olup, o olayı o olay yapan temel bir özellik kabul edilmektedir. McTaggart, böyle bir kabulün hiçbir olayın aynı kalamamasına yol açtığını vurgulamıştır. Bütün olaylar gelecek iken şimdi, şimdi iken de geçmiş olmaktadır. Eğer bu değişim olayların nitelikleri olarak kabul edilirse, bir olayın geçmişteki hali ile gelecekteki halini aynı olay olarak değerlendirmek mümkün olamamaktadır. Sokrates’in ölümüne bugün geçmiş diyorsak ve Sokrates yaşarken bu olaya gelecek denildiyse, A serisinin kiplerinin zamana ait nitelikler olarak kabul edilmesi halinde bu iki olay birbirlerinden farklı olmalıdır. Ancak ortada tek bir olay vardır. Sokrates’in ölümü olayı tek bir olayken Sokrates’in ölümünün gelecekte olması ve Sokrates’in ölümünün geçmişte olması, bu tek olayı iki ayrı nitelik haline getirmektedir. Yani bir olay hem geçmişe, hem geleceğe hem de şimdiye sahip olabilmektedir. Bu durum, kiplerin zamana ait nitelik olarak kabul edilmesine terstir. Ya Sokrates’in ölümünü tek bir olay olarak kabul edip kiplerin ontolojik statüsü reddedilecek, ya

¹⁶ McTaggart, “The Unreality Of Time”, 461. McTaggart, *The Nature Of Existence*, 13.

¹⁷ McTaggart, *The Nature Of Existence*, 11-13.

da Sokrates'in ölümünü üç farklı olay olarak kabul edip, A serisinin kipleri var olanlar olarak ele alınmaya devam edilecektir.

A serisinin kipleri birer var olanlar olarak ele alınacaksa, McTaggart'ın da belirttiği gibi üç tane nitelik ile karşı karşıya kalırız. Bunlar gelecek olma, şimdi olma ve geçmiş olma nitelikleridir.¹⁸ Öte yandan McTaggart, bir olayı yaşamamanın da üç farklı niteliği olduğunu söylemiştir. Bunlar ise olayı deneyimleyen kişinin deneyimi, kişinin olayı önceden yaşaması ve olayı deneyimleyen kişinin olay ile ilgili hatırasıdır. Kişinin olayı sonradan yaşaması gelecek, olayla ilgili hatırası geçmiş, deneyimi ise şimdidir. McTaggart, yaşadığımız bu üç nitelik ile, olayın kiplerine ait geçmiş olma, gelecek olma ve şimdi olma niteliklerinin birbirleriyle uyummadığını düşünmüştür. Bizim için geçmiş, şimdi ve gelecek keskin bir şekilde birbirlerinden ayrılabilirken olay için bu durum söz konusu değildir. Çünkü aynı olayda geçmiş olma, şimdi olma ve gelecek olmanın üçü birden mevcuttur. Bu bağlamda McTaggart'ın vardığı sonuç, A serisinin niteliklerinin birbirleriyle uyumlu olmadığıdır. McTaggart'a göre, değişimi açıklayan A serisi, kiplerin nitelik olarak kabul edilmesi halinde, olayların aynı kalma özelliğini açıklayamamıştır. Kiplerin nitelik olarak kabul edilebilmesi için aynı kalan hiçbir olayın olmadığı kabul edilmelidir. McTaggart bunu reddeder ve aynı kalan olaylar arasında bir sürekliliğin var olduğunu ve bunun açıklanması gerektiğini düşünür.

A serisinin mümkünliğünün sorgulamasındaki ikinci ihtimal, A serisinin kiplerinin var olanlar değil, var olanlara ait bağıntılar olarak kabul edilme ihtimalidir. McTaggart, bu ihtimali diğer ihtimale göre çok daha makul görmüş ve zaman kiplerine dair kurduğu düşünce sisteminin temeline bu kiplerin bağıntı olduğu fikrini oturtmuştur. McTaggart için zaman ancak değişim ile, değişim ise ancak A serisi ile mümkündür ve A serisindeki zamansal akış, şimdinin geçmişten geleceğe doğru hareketi ile değişimi açıklar. Olaylar ilk önce gelecek, sonra şimdi ve daha sonra da geçmiş olurlar. Olayların kiplerinde meydana gelen bu değişiklikler, olayların kendi temel yapılarına ait değişiklikler değildir. Bir olayın gelecekte geçmişe dönüşmesi, o olayı ontolojik açıdan değiştirmez. O olay gelecekte geçmişe dönüşmüştür, onun dışında başka hiçbir şeyi değişmez, o olay ne ise odur.

A serisinin kiplerinin zamana ait bağıntılar olarak kabul edilmesi, olayların aynı kalmasını ve olaylar arasındaki sürekli düzeni açıklamakta mıdır? Eğer yanıt evet ise, McTaggart için A serisinin zamanı mümkün kıldığı kabul edilmelidir. Ancak McTaggart için bu sorunun yanıtı hayırdır. Ona göre bir olayın tamamen aynı kalmasını, A serisinin kiplerinin zamana ait bağıntılar olarak kabul edilmesi de sağlayamamaktadır. Çünkü bağıntıdaki bir değişim, niteliğe ait değişimi de içermektedir. McTaggart'ın söylemiyle geçmiş bir olay tek bir anlamda değişir; her an, şimdiden, önceden olduğundan daha fazla uzaklaşır.¹⁹ 'Sokrates'in ölümü' adını verdiğimiz bir olay, sabit ve değişmez bir şekilde durmamakta, her geçen gün daha da uzak geçmişe doğru hareket etmektedir. A serisinin bu dinamik

¹⁸ McTaggart, "The Unreality Of Time", 470.

¹⁹ McTaggart, "The Unreality Of Time", 461.

zaman anlayışı, olaylar arasında herhangi sabit bir ilişkinin varlığını açıklayamamaktadır. Dolayısıyla A serisinin kiplerini olaylar arasındaki bağıntılar olarak da açıklasak, olayların nitelikleri olarak da açıklasak, McTaggart'a göre A serisi çelişkilidir. McTaggart, A serisinin gerçekliğini açıklayamamıştır. McTaggart'a göre A serisinin gerçekliğini açıklamada yaşanan herhangi bir zorluk, zamanın gerçekliğini açıklamada yaşanan zorluk anlamına geldiği için bu durum, zamanın gerçek olmadığı sonucunu doğurmaktadır.²⁰

McTaggart, A serisinin kiplerini zamana ait nitelikler olarak da ele alsak, bağıntılar olarak da ele alsak A serisinin zamanın varlığını açıklayamadığı sonucuna ulaşmıştır. Bu sonucun temel gerekçesi, dinamik yapıdaki bir zaman düşüncesinin sürekliliği ve aynı kalan olayları açıklayamamasıdır. Kipli zaman anlayışının temelini oluşturan 'hareket eden bir şimdi' anlayışına McTaggart karşı çıkmıştır. Ona göre hareket eden bir şimdinin varlığının kabulü çelişki yaratmaktadır. Geçmiş, şimdi ve gelecek kavramları bütüncül bir düzen oluşturmak bir yana, birbirlerini dışlayan uyumsuzlukta kavramlardır. Her olayın bu üç zaman kipinden en az ve az fazla biri olabileceğine dikkat çeken McTaggart, eğer bir olayın geçmiş ise, bu olayın şimdi ve gelecek olmadığı anlamına geldiğini ve bu durumun da geçmiş, şimdi ve geleceğin birbirlerini dışlayan, uyumsuz bir yapıda olduklarının kanıtı olduğunu vurgulamıştır.²¹ Dolayısıyla bir olaya geçmiş, şimdi ve gelecek sıfatlarından sadece biri yüklenebilir. Ancak hareket eden bir şimdinin kabulü ile yapılacak bir açıklama, gelecek bir olayın hem şimdi hem de geçmiş olacağını söylemek anlamına gelmektedir ki bu sıfatlar birbirlerini dışladıkları için bu durum imkansızdır. McTaggart'a göre her biri eşit derecede gerçek bir duruma tekabül eden geçmiş, şimdi ve geleceğin -burada zaman kiplerinin bağıntı olduğu kabulünün etkisi bir kez daha görülmektedir- yerlerini hareket eden bir şimdi ile başka kiplere bırakması mümkün değildir. Çünkü şimdinin hareketi gerçek olan bir geçmişten gerçek olan bir geleceğe doğrudur ki iki gerçekliğin birbirlerinin yerini alması imkansızdır. Bu yüzden McTaggart, A serisinin zamana dair açıklamasını reddetmiştir.

William Lane Craig, McTaggart'ın A serisini neden reddettiğini anlamak için tüm zaman dilimlerinde yaşayan insanları birden düşünmemizi önerir. Öyle ki t1 zaman diliminde bulunan insanlar için t1 anı şimdi, t2 anı gelecektir. t2 zaman diliminde bulunan insanlar için ise t2 şimdi iken t1 geçmiştir. t1 zaman diliminde bulunan insanlar için şimdi olan t1'in hareket edip yerini t2'ye bırakması gibi bir durum söz konusu değildir. Aynı şekilde t2 zaman diliminde bulunan insanlar için geçmiş olan t1'in geçmişliğini başka bir kiple değiştirmesi de söz konusu değildir. Bu durumda McTaggart, t1'in değişmez bir biçimde hem şimdi hem de geçmiş olacağını, bunun da imkansız olduğunu söylemiştir.²² Dolayısıyla hareket eden bir şimdi ve dinamik bir zaman anlayışı tutarsızdır.

²⁰ McTaggart, "The Unreality Of Time", 458.

²¹ McTaggart, *The Nature Of Existence*, 20.

²² William Lane Craig, *Time and Eternity*, Wheaton (Illinois: Crossway Books, 2001), 145.

Hatırlanacağı üzere McTaggart'ın genel ontolojisinden bahsederken bir kavramın gerçek olarak nitelenebilmesinin ancak o kavramın kendi varlığı içerisinde çelişki barındırmamasına bağlı olduğunu kabul ettiğini belirtmiştik. Bir kavramın gerçek olduğunun söylenebilmesi için o kavramın kendi varlığı içerisinde çelişki barındırmaması gerektiğinin kabulü, o kavramın değişim içerisinde olmaması gerektiğinin, her durumda, her koşulda ve herkes için tek ve aynı kavram olarak kalması gerektiğinin kabulüdür. McTaggart bu koşulu A serisinin kiplerine uyguladığında, geçmiş, şimdi ve gelecek kavramlarının her durumda ve her koşulda tek ve aynı kavram olarak nitelendirilebilecek tutarlılıkta olmadığını tespit etmiştir. Bu bağlamda McTaggart, zamanın ancak değişim ile mümkün olduğuna dair tespiti ile başladığı argümanında değişimin ancak A serisi ile mümkün olduğu ve A serisinin de çelişkili olduğu önermeleri ile birlikte, zamanın gerçekliğini mümkün kılacak bir açıklama getirememiştir. Bu nedenle McTaggart için kabul edilmesi gereken, zamanın varlığına açıklama getirebilecek bir sistem oluşturana kadar zamanın gerçekliğini reddetmektir.²³

Zamanın gerçek olmadığına dair McTaggart'ın ulaştığı sonuç, varlığa dair genel ontolojik perspektif açısından ne ifade etmektedir? McTaggart'ın bu soruya yanıtı, var olan hiçbir şeyin zamansal olmadığıdır. McTaggart'ın söylemiyle bir şeyin zamanda var olduğu hükmüne vardığımız her daim hata içinde oluruz. Bir şeyi zamanda var oluyor olarak algıladığımız her daim, gerçekte olmayan bir şeyi algılıyoruzdur. Öte yandan bizim şeyleri algılamamızın tek yolu, onları zamanda var oluyor olarak algılamak olduğunu da kabul eden McTaggart, zamanın gerçekdışı ve aldatıcı olduğunu kabul ederek bizim şeyleri algılamak için geriye hiçbir aracımızın kalmadığını da kabul etmiştir.²⁴ Bu durumun vardığı sonuç epistemolojik açıdan da son derece önemlidir. Zira var olan hiçbir şeyin zamansal olmamasına rağmen bizim her şeyin bilgisine zamansal olarak ulaşmamız ve geriye başka bir aracımızın kalmaması, elde ettiğimiz bilgiden de şüphe duymamız gerektiğini doğurur. Bu bağlamda zamanın gerçekdışı olduğuna dair ilk görüşlerden birinin şüphecilik akımının temsilcilerinden Sextus Empirikus olması da kesinlikle tesadüf değildir.

McTaggart'ın zamana dair şüpheci yaklaşımının şüphecilerin zamana dair şüpheci yaklaşımından en büyük farkı, McTaggart'ın reel dünyanın gerçekliğini kabul etmesidir. Şüpheciler reel dünyaya dair şüpheci bir yaklaşımdan sonra zamanın gerçekdışılığına ulaşmış iken McTaggart, reel dünyanın gerçekliğini kabul ettiği için zamanın gerçekliğini reddetmiştir. McTaggart bu durumu şöyle dile getirmiştir: "Her şey yanıltıcı bir şimdi içerisinde gözlenir ama hiçbir şey, gözlemlerin kendisi bile yanıltıcı bir şimdide var olamaz. Bu durumda, hiçbir şey aslında bir şimdi içinde değildir."²⁵ Yani McTaggart için gerçeklik vardır, ancak gerçekliğin zaman içerisindeki olaylar olarak algılanması hatalıdır. Bir anlamda

²³ McTaggart, *The Nature Of Existence*, 22.

²⁴ McTaggart, "The Unreality Of Time", 471.

²⁵ McTaggart, "The Unreality Of Time", 473. McTaggart. "Zamanın Gerçekdışılığı", trc. N.Şimşek. *Kutadgubilig Dergisi*, sy 17 (2010): 144.

ontolojik bir hakikat söz konusu iken bu ontolojiye varmak için kullandığımız epistemolojik bir zaman aracı hatalıdır.

McTaggart'ın zamanın gerçektışıılığı argümanı, bu argümana katmadığı üç nokta ve daha birçok konu, 20. Yüzyılda Zaman Felsefesi başlığı altında tartışılmış ve hala da tartışılmaya devam etmektedir. Zamanın A serisi ile uyumlu olduğunu savunanların gerekçeleri, zamanın B serisi ile uyumlu olduğunu savunanların karşı tezleri, zamanın nesnel değil öznel olduğunu savunanların görüşleri, Einstein fiziği ile birlikte dört boyutlu uzay zamanı kavramının kullanılmaya başlanmasının tartışmaya getirdiği noktalar, zamanın C serisi veya başka geliştirilebilecek yeni bir seri ile mümkünliğünün olup olamayacağı gibi pek çok tartışma konusu, bu konuların başında gelmektedir. Çalışmanın bir sonraki bölümü bu konularının analizini ve McTaggart'ın argümanı ile bağlantısını içermektedir.

3. McTaggart Sonrası Zaman Teorileri Ve 20. Yüzyıl Zaman Felsefesi Tartışmaları

McTaggart'ın 'Zamanın Gerçektışıılığı' argümanından sonra yirminci yüzyılda, 'Zaman Felsefesi' adı altında yeni bir disiplin ortaya çıkmıştır. Yirminci yüzyıl Zaman Felsefesi, zamanın mahiyeti ile ilgili tarih boyunca sorulan sorulara McTaggart'ın argümanı ile gelen yeni yönelimleri de ekleyerek tartışmanın yeni bir boyuta yönelmesine katkıda bulunmuştur. Bu bağlamda pek çok yeni düşünce, akım ve teori ortaya atılmıştır. Bu teorilerin bir kısmı A serisinin gerçekliğinin, diğer bir kısmı ise B serisinin gerçekliğinin bir savunması niteliğindedir. Çalışma kapsamında bu teorilerden en yaygın olanlarından, A serisi savunması olarak Şimdıcilik Teorisi (Presentism), Genişleyen Evren Teorisi (Growing Universe Theory) ve İndirgemeci Yaklaşım (Reductionism), B serisi savunması olarak ise Ezeli Zaman Teorisi (Eternalism), Blok Evren Teorisi ve Platonizm Teorisi incelenecektir.

Zamanın akışkanlığının veya sürekliliğinin nasıl sağlandığı sorusuna, diğer bir değişle geçmiş ile gelecek arasındaki bağlantının nasıl sağlandığı ve geleceğin nasıl geçmiş olduğu sorusuna üç farklı bakış açısı söz konusudur. Bu bakış açıları, Şimdıcilik Teorisinin, Genişleyen Evren Teorisinin ve Ezeli Zaman Teorisinin bakış açılarıdır. Şimdıcilik Teorisi, şimdilerin ardı ardına gelmesiyle değişim ve akışın meydana geldiğini savunur. Bu teoriye göre var olan her şey şimdide vardır, yani geçmişte var olanlar ve gelecekte var olacak olanlar varlıktan pay alamazlar. Şimdıciliğe göre geçmiş ve gelecek mevcut değildir, mevcut olan tek gerçeklik şimdidir. Gerçeklik, ardı ardına gelen şimdilerin toplamıdır ve her şey sadece şimdide var olmaktadır. Bu ardı ardına gelen şimdilerden geride kalanlar geçmiş, var olanlar şimdii ve de henüz var olmamışlar geleceği oluştururlar.

Şimdıciliğin bu tanımı, McTaggart'ın A serisi ile birebir uyuşmakta gibi gözükmemektedir. Ancak McTaggart'ın A serisi tanımı ile Şimdıcilik arasında çok önemli bir fark vardır. Bir önceki bölümde değinmiş olduğumuz üzere, McTaggart için zaman kipleri, zamana ait nitelikler değil bağıntılardır. Bu durum zaman

kiplerinin, olaylara ontolojik açıdan bir etkilerinin olmadığı anlamına gelmektedir. Yani McTaggart için olayların geçmiş, şimdi ve gelecekte olması ile olayların var olup olmaması arasında hiçbir ilişki yoktur. Şimdıcilikte ise zaman kipleri, zamana ait bağıntılar olmayıp, nesnelerin bizatihi var veya yok olmalarını ifade eden ontolojik kavramlardır.²⁶ Bu bağlamda McTaggart'ın A serisini çelişkili kabul ettiği ve bu yüzden de zamanın gerçekdışı olduğu sonucuna vardığı noktada Şimdıcilik, A serisini kabul etmenin şimdıciliği kabul etmeyi gerektirdiğini ve şimdıciliğin kabulü halinde de A serisinin çelişkili olmadığını savunmaktadır.²⁷

Bir diğer A serisi savunması olan Genişleyen Evren Teorisi, sadece şimdinin varlığının kabul edilmesi halinde zamanın akma ve süreklilik özelliğinin açıklanamayacağı görüşünü savunmaktadır. Bu teoriye göre var olan sadece şimdi ise, şimdi nasıl var olmuştur ve nereye doğru akacaktır gibi sorular belirsizliğini koruyacaktır. Ayrıca sadece tek bir tane mi şimdi vardır, yoksa kişiden kişiye, mekandan mekana göre değişen şimdiler mi vardır? Eğer var olan tek gerçeklik şimdi ise değişim nasıl mümkündür ve şimdinin geçmiş olması, geleceğin de şimdi olması nasıl gerçekleşmektedir? Bu soruların karşılıklarını Şimdıcilik teorisinde bulamayan bazı düşünürler, ortaya A serisinin yeni bir bakış açısını sunan Genişleyen Evren teorisini ortaya atmışlardır.

Genişleyen Evren Teorisinin temel savı, geçmiş ile geleceğin ontolojik açıdan eşit olmadığıdır. Bu düşünce B serisine karşı olduğu gibi Şimdıciliğe de karşıdır. Zira Şimdıcilikte tek gerçeklik şimdi olduğu için geçmiş ve gelecek eşit derece yokturlar. Ancak Genişleyen Evren Teorisi, geçmişe gelecek gibi yaklaşamayacağını savunmaktadır. Bu teori, şimdi ile birlikte geçmişin de ontolojik bir gerçeklik olduğunu, geçmiş ve şimdinin var olanları meydana getirdiğini savunmaktadır. Var olmayan zaman dilimi ise gelecek zamandır. Gelecek zamanın varlığa geliş süreci ise Şimdıciliğin savunduğu gibi şimdilerin ardı ardına olan hareketi değil, geçmişin geleceği şimdi haline dönüştürmesidir. Geçmişin geçmişliğe ulaşması sayesinde gelecek şimdiliğe ulaşır ve gerçeklik haline gelir. Tek başına şimdi hiçbir gerçekliği sağlayamazken geçmiş ile şimdi arasındaki bu ilişki, varlığı, değişimi ve zamanın akışını açıklamaktadır. Genişleyen Evren Teorisi, ismini evrende gerçekleşen tüm olayların ve varlığa gelen tüm nesnelerin varlıklarının yok olmasının mümkün olmadığı görüşünden almıştır. Bu teori için 'eskiden vardı ama artık yok' gibi bir düşünce kabul edilemez. Varlığa gelen her şey var olmaya devam eder ve geçmiş zaman ve şimdiki zaman olarak her geçen gün genişler. Var olmayan gelecek zaman, her geçen gün eksilerek varlığa geçmekte ve önce şimdiki zaman olarak, sonra da geçmiş zaman olarak varlığını sürdürmektedir.

Zamanın nasıl süreklilik kazandığı sorusuna B serisinin bakış açısını sunan teori, Ezeli Zaman Teorisidir. Sadece şimdiki zamanın var olduğunu söyleyen Şimdıcilik ve şimdi ve geçmişin var olduğunu, geleceğin var olmadığını söyleyen Genişleyen

²⁶ Robin Le Poidevin, *Travels In Four Dimensions* (Oxford: Oxford University Press, 2003), 136. Craig, *Time and Eternity*, 148.

²⁷ Craig, *Time and Eternity*, 148-150.

Evren Teorisine karşılık olarak Ezeli Zaman Teorisi, geçmiş, gelecek ve şimdiki zaman arasında hiçbir ontolojik farklılık olmadığını savunmuştur. Ezeli zaman teorisyenlerine göre zamana bütün olaylara tepeden bakan adeta Tanrısal bir bakış açısı ile bakıldığında, olaylar arasında değişmez bir öncelik sonralık ilişkisinin getirdiği statik bir yapı ile karşılaşırız. Bu bakış açısı da bütün olayların eşit biçimde gerçek olduğu, evrenin tarihini oluşturan her bir parçanın eşit biçimde var olduğu bir düşünceye varır.²⁸

Ezeli zaman teorisinin kabul edilmesi halinde 'varlığa gelme', 'yok olma' gibi değişime dayalı durumların açıklanamayacağı eleştirileri yapılmıştır. Statik bir yapıda değişimin nasıl açıklanacağı sorusuna ezeli zaman teorisyenleri, tarihteki bütün olayların eşit şekilde var olmasının, bu olayların aynı anda var olduğu anlamına gelmediğini söyleyerek yanıt vermişlerdir. Olaylar belirli bir öncelik sonralık ilişkisine dayalı bir şekilde ard arda meydana gelirler. Her bir olay içinde bulunduğu zaman dilimi içerisinde kipsiz olarak vardır ve olaylar arasındaki bu zaman farkı değişime neden olur.²⁹ Ezeli zaman teorisyenlerine göre zaman, önce, sonra ve eş zamanlılıktan oluşmakta iken değişim de önce ile sonra arasındaki ardıllık ilişkisinden oluşmaktadır.³⁰ Bu düşünce ile ezeli zaman teorisyenleri, değişimi açıklamak için geçmiş, şimdi ve geleceğin varlığını kabul etmek ve geçmişin yok olarak şimdi haline gelmesi ve geleceğin de şimdi olarak var olması gibi bir açıklamaya gerek duymamışlardır.

Zamanın sürekliliği ve değişimin nasıl sağlandığı tartışmasının dışında yirminci yüzyıl zaman felsefesindeki bir diğer tartışma, değişim ile zaman arasındaki ilişkiye dayalı tartışmadır. Tartışmanın temel sorusu, hiçbir değişimin olmadığı bir durumda zamandan söz edilip edilemeyeceği sorusudur. Bu soruya A serisi savunması içerisinde İndirgemeci Yaklaşım, B serisi savunması içerisinde ise Platonizm karşılık vermişlerdir. İndirgemeci yaklaşım, Leibniz'in zaman anlayışının 20. Yüzyıl versiyonu olarak özetlenebilir. Hatırlanacağı üzere Leibniz, Newton'un kendi başına ve mutlak zaman anlayışına karşı çıkarak, zamanın değişim var olduğu müddetçe var olabileceğini, hiçbir değişimin olmadığı bir durumda zamandan söz edilemeyeceğini savunmuştur. Aynı şekilde indirgemeci yaklaşımın zamana dair tespitini içeren en temel sav şudur: Evrende hareket halinde olan her şeyin hareketi bir süreliğine dursa, değişim halinde olan nesnelerin, varlıkların hiçbiri bir süreliğine hiçbir değişime uğramasa, bu 'bir süre' dediğimiz zaman dilimi mevcut olamaz. Çünkü 'Bir süre' olarak nitelendirdiğimiz zaman dilimi, hareket ve değişimin varlığı ile mümkün olabilmektedir. Örneğin bir yıl, dünyanın güneş etrafında dönüşü ile var olabilen, harekete ve değişime bağımlı bir süredir. Aynı şekilde gün, ay, saat gibi bütün zamansal ifadeler için bu durum geçerlidir. Dolayısıyla indirgemeci yaklaşım için zaman değişime muhtaçtır ve değişimin olmadığı durumda zamanı sorgulamak anlamsızdır.

²⁸ L. Nathan Oaklander, *Temporal Relations and Temporal Becoming*, Lanham (New York: University Press of America, 1984), 5.

²⁹ Nathan Oaklander, *Temporal Relations and Temporal Becoming*, Lanham, 170.

³⁰ Nathan Oaklander, *Temporal Relations and Temporal Becoming*, Lanham, 171.

İndirgemecilere göre zaman, olaylar arasındaki ilişkileri ifade eden bir araçtır. Bu ifade McTaggart'ın A serisi tanımına yakın gözükmektedir. Şimdilik Teorisi, kiplerin zamana ait birer bağıntı olduklarına karşı çıkararak McTaggart'ın bakış açısını eleştirmişti. İndirgemeci yaklaşım ise zaman kiplerini zamana ait nitelik olarak görmekten çok, McTaggart gibi bağıntı olarak görmektedir. Bu noktadan sonra McTaggart, nesnenin tek sıfatlı olması gerektiğinden hareketle A serisini ve zamanı gerçekdışı olarak nitelendirmiştir. İndirgemeci yaklaşım ise Leibniz'den aldığı zamanın kendi başına bir ontolojik varlığının olmadığı görüşünden dolayı, McTaggart'ın yapmaya çalıştığı gibi bir ontolojik delil çabasına girmemiştir. İndirgemecilere göre McTaggart'ın yapmaya çalıştığı gibi zamanın ontolojik varlığını kanıtlamaya çalışmak gereksizdir; çünkü zaman varlıksal olarak değil, ilişkisel olarak mevcuttur. Zamanı mümkün kılan unsurlar olmaz ise -ki bu unsurlar değişim ve harekettir.- zamanın var olduğunu iddia etmek, zamanın tanımına terstir. Bu bağlamda İndirgemeci yaklaşım, zamanın A serisi ile mümkün olduğunun söylenmesinin, zamanın değişime muhtaç olduğu anlamına geldiğini söyler ki bunu söyledikten sonra McTaggart'ın yapmaya çalıştığı gibi değişimden bağımsız bir zaman arayışı kendi içerisinde tutarsız olacaktır.

Yirminci yüzyıl zaman felsefesinde, değişimin olmadığı bir durumda zamanın var olabileceğinin savunması, Platonizm Teorisi tarafından yapılmıştır. Teorinin savunucularından Sydney Shoemaker, 1969 yılında 'Değişim Olmaksızın Zaman' (Time Without Change) adlı makalesinde sunduğu düşünce deneyi ile teoriye yeni bir boyut kazandırmıştır. Buna göre Shoemaker üç galaksiden oluşan bir evren hayal etmemizi ister. A, B, ve C galaksilerinde yaşayan canlılar, birbirlerini gözlemleyebilmekte ve birbirleriyle iletişime geçebilmektedirler. Böyle bir sistemde A galaksisinin her 3 yılda bir, B galaksisinin her 4 yılda bir ve C galaksisinin de her 5 yılda bir donduğunu varsayalım. Yani 3. Yılda B ve C galaksilerindekiler A galaksisindekilere galaksilerinde hiçbir değişimin olmadığını bildirecekler. Aynı şekilde 12. Yılda C galaksisinde yaşayanlar, A ve B galaksilerinin ikisinin birden donduklarını saptayacak ve galakside yaşayanlara aktaracaklar. Bu sistem bu şekilde devam ettiğinde, 60. Yılda A, B, ve C galaksilerinin üçü birden, yani evrenin tamamı donmuş olacaktır. Dolayısıyla bu durumda evrenin hiçbir yerinde herhangi bir değişim ve hareket kalmamış, bir galaksinin diğerine zamanın donduğunu bildirebilecek bir vasıta kalmamıştır. Shoemaker, hiç kimsenin fark edemeyeceği bu tarz bir donmanın mümkün olmasını, zamanın varlığını fark edebileceğimiz bir referans hareket bulunmamasına rağmen zamanın varlığını koruduğunun kanıtı olarak görmüştür. Zira 60. Yıldan sonra 61 yılda üç galakside de yaşayanlar hiçbir donma olmamış gibi yaşamlarına devam etmişlerdir. Yani hareket ve değişim yok olmuştur, ancak zaman varlığını korumuştur. Böylece Shoemaker, değişimden ve bizim algılamamızdan bağımsız bir zamanın var olduğunu ontolojik olarak ispat ettiğini savunmuştur.

Zaman felsefesi içerisindeki tartışmalar arasında ele alacağımız son tartışma, İzafiyet teorisinin A serisi ile mi, yoksa B serisi ile mi tutarlı olduğu yönündeki tartışmadır. Tartışmanın temsilcileri olarak A serisi savunmasını Ned Markosian, B

serisi savunmasını ise Blok Evren Teorisi gerçekleştirmiştir. Bir Şimdıcilik savunucusu olan Ned Markosian, İzafiyet teorisi ile Şimdıcilik anlayışının aynı noktada buluşabileceğini savunmuştur. Markosian, bizim gelecek ve geçmiş zaman dediğimiz zaman dilimlerinin de aslında şimdiki zaman olduklarını, bu yüzden şimdinin izafiliğinin bir sorun teşkil etmeyeceğini savunmuştur. Markosian'a göre bize göre geçmişte ve gelecekte olan olaylar, o olayları deneyimleyen nesnelere için şimdidir. İzafiyet teorisinin de tam olarak bunu ifade ettiğini söyleyen Markosian, benim şimdinin bir başkasının şimdinden farklı olmasının, aslında şimdi diye bir şey olmadığı şeklinde yorumlanmasının tam aksine, var olan tek gerçekliğin şimdi olduğu için her şeyin herkese göre şimdi olarak deneyimlendiğini söylemiştir.³¹

Einstein'ın zaman ile mekanı aynı ontolojik yapıda görmesi, Blok Evren savunucuları tarafından İzafiyet teorisinin B serisinin bir ispatı olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Einstein'a göre zaman ve mekan arasında bir ayrım olduğuna dair tespitimiz, insan zihninin ürettiği bir şeydir. Blok Evren Teorisi, Einstein'ın bu tespitinden hareketle 'şimdi' ile 'burada' arasındaki ilişkiyi sorgulamıştır. Buna göre bizim 'şimdi' dediğimizin aslında iki türü vardır. Birincisi zamansal şimdi, diğeri ise mekansal şimdi. Mekansal şimdiiyi 'burada' olarak ifade ederiz. Örneğin 'Elinizde tuttuğunuz bu kağıt parçası burada' dediğimde, bu ifadenin kişilerin buldukları mekansal konuma göre göreceli olduğu açıktır. Yani sizin için bu kağıt burada olabilir, ama bir başkası için burada değildir. Dolayısıyla ortada mutlak bir 'burada' yoktur ve mekansal şimdinin göreceli olduğu kolaylıkla kabul edilebilir. Einstein fiziğinin yeniliği, zamansal şimdinin de göreceli olduğunun keşfidir. Örneğin ben 'Elinizde tuttuğunuz bu kağıt parçası şimdiki zamanda bulunmaktadır' dediğimde, yine göreceli bir ifade kullanmış oluyordum. Çünkü bu kağıt parçası kimi için geçmişte, kimi için de gelecekte bulunmaktadır. Dolayısıyla mutlak bir mekansal şimdinin olmadığı gibi, mutlak bir zamansal şimdi de yoktur. Bu bağlamda zamansal şimdinin göreceliliğinin Blok Evren yorumu, gerçekliğin tutarsız bir geçmiş, şimdi ve geleceği içeren A serisi ile değil, Einstein fiziği ile tutarlı olan önce ve sonrayı içeren B serisinde yattığı şeklinde yapılmıştır.

McTaggart sonrası Zaman Teorileri ve yirminci yüzyıl zaman felsefesi tartışmalarının çok geniş kapsamlı bir çalışmayı gerektirdiği ve burada yapılanın ana hatlarıyla bilgi vermek ve McTaggart'ın argümanının yirminci yüzyıl zaman felsefesine yansımalarını saptamak olduğunu hatırlatmakta fayda var. Bu bağlamda çalışma kapsamında ele alınan üç temel dönem olan McTaggart'a kadarki süreç, McTaggart'ın argümanı ve McTaggart sonrası arasındaki düşünsel köprü tespit edilmiş olup zamanın ontolojisine dair genel tespitler ortaya konulmuştur.

³¹ Ned Markosian, *A Defence Of Presentism* (Cambridge: MIT Press, 2006), 6-35.

4. Genel Değerlendirme Ve Sonuç

Çalışmada sonuç niteliği taşıyan bu bölüm, incelenen bütün düşünceler hakkındaki kişisel değerlendirmelerimizi içermektedir. Bu bağlamda öncelikle zamanın öznel mi yoksa nesnel mi olduğu ve zamanın mutlak olup olmadığı sorularına bakış açımız paylaşılacaktır. Akabinde McTaggart'ın Zamanın Gerçekdışılığı argümanına beş temel eleştiri getirilecek ve bu eleştiriler ışığında argüman bir kez daha ele alınacaktır. Ardından zamanın A serisi ve B serisine dair değerlendirmelere gidilerek yirminci yüzyılın en önemli sorusu olan zamanı kipli ve dinamik mi yoksa kipsiz ve statik mi olduğu sorusuna karşı görüşümüz paylaşılacaktır.

Birbirlerinden tamamen farklı olarak nesnel zaman ve öznel zaman şeklinde iki ayrı zaman gerçekliğinin birden var olma ihtimalini göz ardı etmesek de, zamanın nesnel olma ihtimalini öznel olma ihtimalinden daha olası görmekteyiz. Bunun en temel sebebinin zamanın mutlak olduğuna dair düşüncüyü reddetmemiz olduğunu söylemek mümkündür. Einstein fiziğinin kabulü, zamanın mutlaklığının reddidir ki bu düşünce yirminci yüzyıldaki çoğu düşünür için kabul görmüş bir düşüncedir. Ancak yine de zamanın öznel olduğunu söyleyen biri için öznel anlamda bir mutlak zamandan bahsetmeye devam etmek mümkündür. Ters bir okumayla da zamanın izafi olduğunun söylemi, kişiyi zamanın öznel olmaktan ziyade nesnel olduğu düşüncesine yaklaştırmaktadır. Zira kişiden kişiye değişen izafi bir zaman anlayışı, zamanın içsel hissiyatımızdan ziyade bizden bağımsız olan 'dışarıdaki' gerçeklikte aranması gerektiği yorumunu doğurur.

McTaggart'ın Zamanın Gerçekdışılığı argümanı ile ilgili beş temel eleştiriye ortaya koyacak olursak, ilk olarak McTaggart'ın genel ontolojisindeki gerçeklik kavramının doğurduğu sonuçtan söz etmeliyiz. McTaggart için bir şeyin var olabilmesi, gerçekliğe uygulanabilmesine bağlıdır. Sadece var olan bir şeyin gerçek olabileceği bu anlayışın ulaşacağı sonuç A serisini reddetmek gerektiği şeklindedir. Geçmiş zamanın artık var olmaması ve gelecek zamanın henüz var olmaması, geçmiş ve geleceğin gerçek olmadığını, dolayısıyla zamanı geçmiş, şimdi ve gelecek şeklinde ayıran A serisinin de gerçekdışı olduğu anlamına gelmektedir. Bu bağlamda McTaggart, genel ontolojisindeki gerçeklik kabulünden kaynaklı bir A serisi reddine gitmiş, bir anlamda argümanına başlamadan önermelerinden birini ihtimal dışı görmüştür.

İkinci olarak McTaggart'ın değişim algısının B serisinin reddi anlamına geldiğini söylemek mümkündür. McTaggart için değişim, bir olayın bitip başka bir olayın başlaması anlamına gelmektedir. Bir olayın başlaması ve bitmesi için başlangıç ve son, bu bağlamda geçmiş ve gelecek gibi kipli ifadeler kabul edilmelidir. Dolayısıyla McTaggart'ın değişim algısı B serisinin reddini gerektirir. Gerçeklik algısının A serisinin reddini, değişim algısının da B serisinin reddini gerektirdiği bu düşüncede McTaggart, iki seriyi de reddederek zamanın gerçek olmadığı sonucuna ulaşır. Ancak bir tür ters okumayla McTaggart'ın gerçeklik algısının B serisinin kabulü anlamına geldiğini, değişim algısının ise A serisinin kabulü olduğunu ve bu bağlamda McTaggart'ın gerçeklik ve değişim algularının

McTaggart'ın düşünce sistemi içerisinde tutarsızlığa yol açtığını söylemek de mümkündür.

McTaggart'ın argümanına yönelik diğer iki eleştiri, McTaggart'ın öznel zaman ve izafi zaman anlayışlarını göz ardı etmesi üzerinedir. Argümanının hiçbir yerinde zamanın niçin nesnel olması gerektiğini açıklamadığı için McTaggart'ın Zamanın Gerçekdışılığı Argümanı, zamanı öznel kabul eden biri için otomatikman yok hükmündedir. Benzer şekilde izafi zaman kavramını başlı başına ele almadan ve izafi bir gerçekliğin mümkün olma ihtimalini sorgulamadan yola çıkması da önemli bir eleştiri gerekçesidir.

Bütün bu sorgulamalar içerisinde McTaggart'ın Zamanın Gerçekdışılığı argümanına dair söylenebilecek en temel nokta, McTaggart'ın aslında zamanın gerçek olmadığına dair bir neticeye ulaşmadığıdır. Argümanı son derece çarpıcı kılan başlığı, aslında argümanın ortaya çıkardığı sonuca uymamaktadır. McTaggart'ın aslında söylediği son söz, analitik felsefe içerisinde zaman kavramının bir karşılığı olmadığı şeklindedir. Bu söz epistemolojik bir söylemdir. Zamanın gerçekdışı olduğu ise ontolojik bir söylemdir. McTaggart'ın argümanı, zamanın gerçekdışı olduğuna dair ontolojik bir sonuca ulaşmaktan ziyade, zamanın analitik felsefe içerisinde bir karşılığı olmadığına dair epistemolojik bir sonuca ulaşmıştır. McTaggart da bir anlamda bunu kabul ederek zamanın varlığına açıklama getirecek bir sistem oluşturana kadar zamanın gerçekliğini reddetmek gerektiğini sonucuna varmıştır.³² Aslında bu durum zamanın gerçekliğini reddetmekten ziyade, zamanın gerçek olduğuna dair elimizde kesin bir epistemolojik bilginin olmadığına dair bir saptamadır.

Son olarak zamanın A serisi ile mi yoksa B serisi ile mi daha uyumlu olduğuna dair kanaatimiz, konuşan ve algılayan varlıklar olmaksızın bizatihi bir A serisinin var olamayacağı şeklindedir. Şayet A serisi zamanı ifade ediyorsa, konuşan ve algılayan varlıkların olmadığı durumda zaman da söz konusu olmayacaktır. Bu durum olası olsa da kabul etmek için yeterli gerekçeye rastlanmamıştır. Bu nedenle, entropinin zamanın değil hareketin bir yasası olduğu ve bu bağlamda zamanın belirli bir yönde aktığına dair herhangi bir bulguya sahip olmadığımız, zaman ve mekan kavramlarının ayrı ayrı olarak ele alındığı düşünce tarihinin bu kavramları iç içe ele almaya doğru evrildiği, zamanın mekandan herhangi farklı bir ontolojik yapısının olduğuna dair herhangi bir tespiti sahip olmadığımız, 'taşın düşmesi' olayının şimdi olduğunu söylemenin sadece gözlemi yapan özne için geçerli olduğu ve bütün bunlar ışığında zamanın A serisi ile uyumlu olduğunun analitik makul bir gerekçesinin olmadığı tarafımızca düşünülmektedir. Ancak tıpkı McTaggart'ta analitik felsefe içerisinde zaman kavramının karşılığının olmamasının zamanın gerçekdışı olduğu anlamına gelmediği saptamasını yaptığımız gibi burada da A serisinin analitik bir gerekçesinin belirlenememesinin A serisinin reddini gerektirdiği sonucunu da çıkarmamız gerektiğini belirtmek gerekir. Burada söylenmek istenen A serisini kabul etmek için herhangi bir sistematik gerekçenin tespit edilmediğidir. Öte yandan içimizdeki zaman

³² McTaggart, *The Nature Of Existence*, 22.

hissiyatının A serisi ile uyumlu olduğu veya Craig'ın söylediği gibi zamanın kipli olmadığına kadar hepimizin doğuştan kipli bir zaman inancına sahip olacağımız düşünceleri de son derece makul gözükmektedir.

Kaynakça

- Adam, Barbara. *Time*, y.y. Polity Press, 2004.
- Aristoteles. *Fizik*. haz. H. Tezgör, T. Armaner. trc. Saffet Babür. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- Aristoteles. *Metafizik*. trc. Ahmet Arslan. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 2010.
- Aristoteles, Augustinus ve Martin Heidegger. *Zaman Kavramı*. trc. Saffet Babür. İstanbul: İmge Yayınevi, 2012.
- Augustinus. *İtirafı*. trc. Dominik Pamir, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007.
- Callender, Craig. *The Oxford Handbook of Philosophy of Time*. New York: Oxford University Press, 2011.
- Craig, William Lane. *The Tenseless Theory of Time*. London Boston Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2000.
- _____. *Time and Eternity*. Wheaton, Illinois: Crossway Books, 2001.
- Davies, Paul. *About Time*. London: Penguin Books, 1995.
- Davis, Adam Hart. *Zaman*. trc. Cem Duran. İstanbul: NTV Yayıncılık, 2013.
- Descartes, Rene. *Felsefenin Temel İlkeleri*. trc. Mesut Akın. İstanbul: Say Yayınları, 2015.
- _____. *Metafizik Düşünceler*. trc. Mehmet Karasan. İstanbul: MEB Yayınları, 1998.
- Dyke Heather ve Bardon Wiley. *A Companion to the Philosophy of Time*. Oxford: Blackwell, 2013.
- Einstein, Albert. *İzafiyyet Teorisi*. trc. Gülen Aktaş. İstanbul: Say Yayınları, 2010.
- Einstein, Albert. *The Meaning of Relativity*. London: ElecBook Publishing, 2001.
- Elias, Norbert. *Zaman Üzerine*. trc. Veysel Atayman. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000.
- Erdem, Engin. "Zaman ve Kip". *Felsefe Tartışmaları*, sy.44 (2010): 49-71.
- Gale, Richard.M. *The Philosophy of Time*. London: Macmillan, 1968.
- Greene, Brian. *Evrenin Dokusu*. trc. Murat Alev. Ankara: Tübitak Yayınları, 2011.
- Gun, Alexander. *The Problem of Time*. London: Allen&Unwin, 1929.
- Hawking, Stephan. *Zamanın Daha Kısa Tarihi*. trc. Selma Ögünç. İstanbul: Doğan Kitap, 2009.

- Hume, David Desmond. *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*. trc. Ergün Baylan. İstanbul: Bilgesu Yayıncılık, 2009.
- Husserl, Edmund. *İçsel Zaman Bilincinin Fenomenolojisi Üzerine*. trc. Mesut Keskin. İstanbul: Avesta Yayınları, 2011.
- Klein, Stefan. *Yaşamın Hammaddesi Zaman*. trc. Mustafa Tüzel. İstanbul: Aylak Kitap, 2011.
- Leibniz, Gottfreid Wilhelm. *Metafizik Üzerine Konuşma*. trc. Afşar Timuçin. İstanbul: Bulut Yayınları, 2010.
- Locke, John. *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*. trc. Meral Delikara Topçu. Ankara: Öteki Yayınevi, 2000.
- Markosian, Ned. *A Defence Of Presentism*. Cambridge: MIT Press, 2006.
- Mc Taggart, John Ellis. "The Unreality Of Time". *Mind New Series*, sy 17, (1908): 457-474.
- _____. "Zamanın Gerçekdışılığı". trc. N.Şimşek. *Kutadgubilig Dergisi*, sy 17, (2010): 131-145.
- _____. *The Nature of Existence*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
- Mellor, D. H. *Real Time*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
- Newton, Isaac. *Mathematical Principles of Natural Philosophy*. İng. Trc. A. Motte. Los Angeles: University of California Press, 1966.
- Oaklander, L. Nathan. *The Ontology of Time*. New York, Amherst: Prometheus Books, 2004.
- _____. *Temporal Relations and temporal Becoming*. Oxford: Oxford University Press, 1984.
- Parker, Barry. *Einstein'in Sırrı*. trc. Selda Göktan. İstanbul: Güncel Yayıncılık, 2004.
- Poidevin, Robin Le. *Travels In Four Dimensions*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Rochelle, Gerald. *The Life and Philosophy of John McTaggart 1866-1925*. Edward Mellon Press, 1991.
- Ross, David. *Aristoteles*. trc. Ahmet Arslan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2011.
- Rundle, Bede. *Time, Space and Metaphysics*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Russell, Bertrand. "On The Experience of Time: The Collected Papers of Bertrand Russell". der. K. Blackwell, London: George Allen and Unwin Pub, c.7, 1983.
- Safalı, Levent. *Zamanın Kitabı*. İstanbul: YGS Yayınları, 2003.
- Shoemaker, Sydney. "Time Without Change". *The Journal of Philosophy*, 66(12), 1969, 56-79.

- Smith, Quentin. *Language and Time*. New York: Oxford University Press, 1993.
- Spinoza, Benedictus. *Descartes Felsefesinin İlkeleri ve Metafizik Düşünceler*. trc. Coşkun Şenkaya. İstanbul: Dost Yayıncılık, 2014.
- _____. *Etika*, trc. Hilmi Ziya Ülken. Ankara: Dost Kitabevi, 2009.
- Topakkaya, Arslan. *Felsefe, Din ve Kültürde Zaman*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2013
- Turetzky, Philip. *Time*. New York: Routledge, 2000.
- _____. "Mutlak ve İdeal Zaman". trc. N.Yılmaz. *Teori ve Politika*, sayı:14, 1999.